

ROMAANI „ÕIGE MEHE KODA” SÜNNILOOST JA KARL RISTIKIVI LINNAST

ELLE-MARI TALIVEE

Aastal 2008. ilmus kirjastuselt Pegasus taas Karl Ristikivi romaan „Õige mehe koda”. Esimest korda nägi teos trükivalgust 1940. aasta sügisel. Raamatu põnev sünnilugu väärib pilguheitu ning uusima trüki kahele tuumakale järelsõnale Aarne Rubeni (2008) ja Evi Laido (2008) sulest on lisada üht-teist veelgi.

Loomis- ja saamislugu

Vaadeldes Karl Ristikivi Tallinna-triloogia („Tuli ja raud”, „Õige mehe koda” ja „Rohtaed”) teise romaani sünnilugu, ei pääse põhjalikumast süvenemisest kirjutamis- ja ilmumisaega. Ajakirja Looming 1939. aasta proosaülevaates kahtles Bernard Kangro kirjutamiseks sobivas ajas: „On küll küsitav, kas see aeg saabub nii pea ja kas ta enamikule üldse saabub säärase olude ja eelduste juures, mis praegu valitsevad” (Kangro 1940: 309). Veelgi raskem oli kirjutada järgnevail aastail. Ilu- ja teaduskirjanduse nimetuste arv vähenes tunduvalt. 1939. aastal anti välja 1571 raamatut, 1940. aasta II poolel ja 1941. aasta I poolel 850 raamatut.¹

1941. aasta kevadel läbiviidud ajaleheküsitluses vastasid Tartu kirjanikud enamjaolt, et nad kas tõlgivad või on seotud muude ülesannetega. Näiteks ütleb Bernard Kangro, et tal on aeg-ajalt valminud üksikuid luuletusi, dekaadi ettevalmistuskomisjoni ülesandel tuleb ümber töötada Eduard Oja „Lunastatud vande” libreto, mille visand on juba valmis. Betti Alver, Leo Anvelt, Karl Ristikivi, August Sang, Gustav Suits ja Heiti Talvik on seotud tõlketööde või muude ülesannetega ega pole mahti saanud asuda loomingulisele tööle (Rahva Hää 1941). Tollast olukorda analüüsides on osutatud sellele, et toimetustes kehtis uue võimu nõudmiste suhtes range kord ning sõnaselgelt oli teada, et kehtestatud reeglitest üleastumiste eest ootas karm karistus (Karjahärm, Sirk 2007: 625–626).²

Ent mõni raamat sel hirmust ja nõutusest varjutatud ajajärgul siiski ilmus. Ristikivi teine Tallinna-triloogiasse arvatud romaan sai kaante vahele 29. novembril 1940 pealkirja all „Võoras majas”. Toimetajaks määratud Oskar

¹ Sellise statistika tegemine ei pruugi olla täpne, sest Eesti Vabariigis ei registreeritud alla 10-leheküljelisi trükiseid (http://www.utlib.ee/ee/raamatuaasta/1940_1944.html).

² Mõni aasta hiljem, 1944. aastal Helsingis ilmunud Eesti Looming nendib saatesõnas: „Eesti loomingu teed ei ole kunagi olnud laudtasased ja vabad tõketest. Eesti rahva kultuuriline eneseteostamine on käinud pidevalt läbi kõige suuremate raskuste ja iseenele teed murdes, just niisama nagu kogu eesti rahva ajalugu on olnud karmi võitluse ajalugu, vaheldumisi heledamate ja süngemate ajajärkudega. On üsnagi normaalne, et eesti loomingu areng sellisena on tihedalt seotud eesti poliitilise ja ühiskondliku võitluse arenguga, et selle tõusud ja mõõnad, valguse- ja varjupooled üksteisega kokku langevad” (Saateks 1944: 3).

Urgarti nõuandel muutis Ristikivi algse pealkirja „Õige mehe koda” (Nirk 1991: 92–93), mille autor raamatu teises trükis 1943. aastal taastas. Romaani avaldas vastne kirjastus Ilukirjandus ja Kunst natsionaliseeritud Noor-Eesti trükikojas. Iga tollase raamatu kohta saaks küsida, mis põhjusel lubati sel ilmuda. Karl Ristikivi oli varem avaldanud töölistest kõneleva romaani „Tuli ja raud”, kirjastusele sobis ilmselt ka teemapüstitus. Kaljo Veskimägi pakub huvitava tõlgenduse selle kohta, miks Ristikivi ei sattunud veel ka 1950. aastal koostatud keelatud kirjanike nimekirja. Veskimägi oletab, et see nimekiri tehti 1940. aastal ilmunud Eesti bibliograafilise leksikoni täiendusköite põhjal, kust Ristikivi puudus, ehkki oli juba tollal tuntud autor (Veskimägi 1996: 210). Ristikivi positiivsest renomeest annab tunnistust ka see, et teda kui kõrgelt hinnatud autorit püüti meelitada tagasi Nõukogude Eestisse veel 1950. aastate lõpul.³ Maie Kalda on viidanud oma järel-eesti aja käsitluses sellele, et mitu parimat kirjanikku olid läinud pagulusse ning siiajäanud ei kipunud kohanema vahetust kaasajast kirjutamise normidega (Kalda 2002: 55). Seega ei jätnud võimud ilmselt lootust, et mõni sobivam pagulusse läinuist tagasi tuleb ja selle ülesande täidab. Ristikivi oli jõudnud 1941. aastal teha oma kohanemise katse, avaldades novelli „Kodutee” (Ristikivi 1941).⁴

Põnevust lisab käsitletava romaani puhul see, et arvustaja H. P. [Harald Parrest] kirjutab 1943. aastal Eesti Sõnas: romaan „Võõras majas” oli ilus vääratus punase tsensuuri poolt (H. P. 1943).

Kirjutamishetk oli nii liigestest lahti, et tekib soov küsida, kuidas suhetus selle suvega oma Paljassaare-idüllis hommikust õhtuni kirjutav noor kirjanik. Ühelt poolt kõrvalseisja, teisalt aga noor haritlane, üliõpilane, veljestolane ja ümbritsevaga väga hästi kursis olnud mõtteinimene. Suvi, mil raamat valmis, on seostatav veel vabariigi rahuliku ajaga, ent Ristikivi ise mainib hiljem kirjutamisolude kohta: „Järgmise [„Õige mehe koda” – *E.-M. T*] puhul veeresid juba esimese „ülestõusu” murdlained kogu aeg üle laeva. [...] Imelik, et neis teostes enestes siiski midagi sellest ei tundu. Noor inimene on valetamises siiski kaunis tugev” (Ristikivi 2002: 246).

„Õige mehe koja” käsikirjad

Ristikivi alustas romaani kavandamist juba 1938. aastal. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis on Karl Ristikivi fondis säilitamisel käsikiri pealkirjaga „Lambapea tänav”, milles tuleb juba ette mõni Tallinna-

³ Ristikivi kirjutab oma päevikus (1. IV 1958) Vene saatkonnast tulnud „härä” Mikkelsaarest: „Kõige lisaks tuli eile õhtul veel Mikkelsaar Vene saatkonnast. Kui tal oleks olnud vähemalt niipalju taktitunnet, et enne helistada! Ja seekord tuli ta lõpuks välja ka selle jutuga, et eesti rahvas ootavat mind koju tagasi. Loodan, et ta sai lõpuks vastuse, mis sunnib teda mõneks ajaks mind rahule jätma. Kuigi ma katsusin olla nii viisakas kui võimalik. Ütlesin, et ma ei saa seda teha, kuna ma olen kommunismi vastu. „Seda pole teie teostest märgata,” ütles Mikkelsaar. „Väga kahju,” ütlesin mina, „siis olen ebaõnnestunud.”

Aga tagantjärele on siiski vastikustunne. Ja sületäie propagandakirjandust jättis ta siia maha.” Käsikirjast võib aimata, et tagasi tulema püüdis kirjanikku mõjutada ka Richard Keer, kellele omakorda avaldati tõenäoliselt survet (Karl Ristikivi päevikud, EKLA, käsikirjade koopiad, seni arhiveerimata).

⁴ 1940–1941 oli Ristikivi vastasutatud ajakirja Nõukogude Kõrgem Kool kolleegiumi liige ning novell ilmus seal 1941. aasta 2. numbris (Kruus 1984: 252). Seda ei ole uuesti avaldatud postuumses novellikogus „Klaassilmadega Kristus” (Ristikivi 1980; 2004).

triloogiast tuttav tegelane ning süžee. Siiski ei jõudnud autor mitmel aastal katsetustest kaugemale.

Kirjandusmuuseumis on Ristikivi romaani sündi peegeldamas vihikutes käsikiri – kümme ja pool koolivihikut (EKLA, f 260, m 3: 6) – ning sündmuskult veidi lühem esmatrükile vastav trükimasinal ümber löödud variant (EKLA, f 56, m 255).⁵ Lisaks on olemas veel üks katkendlik masinakirjas romaani lõpuversioon (EKLA, f 260, m 4: 1), mis aga trükis ilmunuga kokku ei lange. See paneb oletama, et algselt oli raamatule kavandatud nimelt niisugune lõpp, mis kattub üldjoontes vihikukäsikirjaga, ehkki tehtud on mõned muudatused, mida võib pidada viimistlusteks. Oletust, et tegemist on algselt kavandatud romaani lõpuga, kinnitavad ka katkendi leheküljenumbreid, kust mõned lehed vahelt puuduvad (467–479, 487–491, 494–496). Trükki läinud variandil algab leheküljest 467 peatükk „Ülekanne”, mis võib olla kirjutatud pärast esimese lõpu eemaldamist. Ilmumata jäänud lõpuvariandis – ei saa jätta lisamata, et ilmumata võis see jääda ka autori soovil – näib lõpp hilisemate Ristikivi teoste valguses hoopis ristikivilikum. Romanis kajastatud ajavahemik on selles variandis pikem: kui trükivalgust näinud romaan lõpeb peategelase Jakob Kadariku vanima poja Pauli ja Ester Kruusimäe pulmadega 1934. aasta septembris ning teeb Paulist omakorda mehe võõras majas, siis käsikirja kaks varianti kujutavad lisaks Pauli lahkumist Eestist koos baltisakslastega.

Erinevusi 1940. aasta suvel kirjutatud mustandis ja esmatrükis, samuti 1942. aasta algul teise trüki jaoks tehtud kompositsioonilisi ümberkujundusi on vaadeldud viimase trüki saatesõnas põhjalikult Evi Laido (2008).

Enne teise trüki ilmumist kirjutab Karl Ristikivi päevikus: „Eile sain kirja kirjastuselt „Võõra maja” teise trüki asjus. Kas parandada või mitte parandada?” (Ristikivi 2000: 28) Ja veidi hiljem teatas Hilja Vihalemmale (1. II 1942): „Teen praegu sõjateatri kaarti „Postimehe” jaoks ja lisaks parandan oma „Võõrast maja”, mille tahan omaks majaks teha” (Ristikivi 2002: 37). Siin jääb ikkagi õhku küsimus, miks see 1940. aasta trükis ei olnud *oma maja*, kas seda oli enne vaja dekoreerida või hoopiski kärpida ilmumisaegsele võimule sobivalt? Lahtiseks jääb ka küsimus, mis põhjusel Ristikivi üldse mõne käsikirja puhul kõnesoleva väljajätte kasuks otsustas. Tajus ta kirjanikuna, et need ei kõla tervikuga kaasa, soovitas neid toimetaja või sai mõjutajaks lihtsalt kirjutamis- ja ilmumisaja keerukus? Kindlasti poleks ka Saksa okupatsiooni tingimustes saanud kirjutada sellises toonis baltisakslaste lahkumisest, nagu seisab käsikirja jäänud lõpus. Ehk oli põhjuseks ka see, et enam ei olnud vajadust kritiseerida seda aega, mis oli mahtunud aastatesse 1920–1940?

Saksa okupatsiooni aegne teine trükk on saanud aluseks hilisematele kordustrükkidele. 1943. aastal Tartu Eesti Kirjastuse väljaantud teos kannab autori algselt soovitud pealkirja „Õige mehe koda”.⁶ 1950. aastal Vadstenas

⁵ Käsikirjale on lisatud võõra käekirjaga tiitelleht pealkirjaga „Võõras majas”, venekeelsed trükiandmed ja veel märged, et teos ilmus 29. detsembril 1940 (EKLA, f 260, m 3: 6).

⁶ Kommentaariks siinkohal, milline oli Saksa okupatsiooni aegne kirjastamiskorraldus: kirjastamine oli paralleelselt nii Eesti kui ka Saksa asutuste kontrolli all. Käsikiri vaadati läbi Saksa võimude poolt moodustatud Eesti Omavalitsuse Rahvakasvatuse Peavalitsuse Kirjastusametis, positiivse otsuse korral saadeti see koos saksakeelse annotatsiooniga Saksa Kirjastusametile (*Amt für Verlagswesen*) Eesti Kindralkomissariaadi juures Tallinnas, 1942. aasta lõpust Riigi Riigikomissariaadi *Ostland* propagandaosakonda, kes sai juhiseid otse Berliinist (Karjahärm, Sirk 2007: 633). 1942. aastal esitati 500 käsikirja, ilmus 168 raamatut; ära võidi öelda ka paberipuudusel (Tomingas, Pärt 1995: 91).

Orto kirjastuses väljaantud kordustrukis esineb veel mõningaid keelelisi kohendusi ning üksikuid sõnade või lauseosade väljajätte, mille kohta on arvatud, et osa neist olevat ilmselt lihtsalt vahelejätmised ladumisel (Nigols 1984: 397).

Kompositsiooniliste muudatuste kõrval on siiski olemas üks tasand, mis käsikirja jäädes teose harmoonia nimel kaotab. Mõne hapra katkendi ja pintsli tõmbe kaudu on Ristikivi käsikirja lõpuosas olemas midagi tollase linnapildi sisemisest ehedusest ja päevapoliitikast, mis lisab tema kujutatud noore vabariigi pealinnale omalt poolt teravmeelsust ning mahlakust. Need mõned vihjed ei jõua oma endise nüansirikkusega trükiversiooni, puudu jääb üks värvi varjund, linnamaastikku valitsenud võimu peegeldus. Toon mõned näited.

Seda linna, kust Jakob Kadariku poeg Paul hiljem lahkub, iseloomustab käsikirjas tema pulmade ajal veel nii mõndagi, mis tollal mõtteid haaras. Ristikivi on käsikirjas vihjanud 1934. aastal alanud vaikivale ajastule. Villem Kansvei tütar Ester Kruusimägi mõtleb koos Milli Saalemiga juba enne pulmi pulmapiltidele kui mõnes pildilehes avaldatavale oma äri reklaamile: „Ja ajalehed, mis äkki saabunud poliitilises vaikivas olekus pühendasid rohkem tähelepanu seltskondlikule elule, tooksid pildi ja pika kirjelduse, mis leviks laiematesse hulkadesse kaugelt paremini kui kuulutus” (EKLA, f 260, m 4: 1, l 468; m 3: 6, l 190).

Milli Saalem ütleb pulmadega seoses, et meie noor rahvas vajab loodavaid traditsioone: „Noor rahvas oli alles kevadel sündinud ja seetõttu üsna imiku eas. Kuid hea oli seegi, ja isegi Eduard Saalem, kes kogu selle õudse talve oli värisenud, pesi endalt viimase punase värvi maha, et ühineda rahvastervikuga” (EKLA, f 260, m 4: 1, l 467).

Pulmalauas mõeldakse sellele, et ollakse „Üks rahvas, kes käib tõusuteed!”, ja et sündimas oli uus kõrgkiht – „Aadel – uus aadel – rahvuslik aadel!” (EKLA, f 260, m 3: 6, l 193; m 4: 1, l 478), kelle märgiks järeltulijate vähesus ja ohtrad võõrsõnad. Trükis on Ristikivi sõna *aadel* allesjäänud kohdades asendanud sõnaga *eliit*.

Romaani teine osa on ehk enam Jakob Kadariku poja Valteri raamat kui Jakobi enda oma. Ehkki autor ise Jakobit otseselt ei kritiseeri, on Valter oma nooruses, haavatavuses ja soojuses üks neid tegelasi, kelle saatus kriibib rohkem lugeja hinge.

1940. aastal ilmunud „Võõras majas” lõpetab Valter oma mõtisklused eelviimasel leheküljel järgmise tõdemusega: „Võib-olla tuleb siiski see, mille eest ta praegu oma mõttes ei usalda viimast katet rebida, võib-olla murtakse uus tee ja lõhutakse vanad hooned teelt eest. Kas on temal siis jõudu ja julgust panna kangi nende müüride külge” (Ristikivi 1940: 408).

Hilisemas väljaandes mõtleb Valter nii: „Ta teadis nüüd vähemalt, mis tal teha jäi – vastu pidada nagu vahisõdur öösel. Polnud tähtis, missugune oli kellegi või tema koja saatus, tähtis oli ainult, missugune ta ise oli” (Ristikivi 1984b: 391–392).

Selles raamatust puuduvas lõpuvariandis, kus vend Paul baltisakslastega koos Eestist lahkub, mõtiskleb Valter: „Paul oli läinud võib-olla otsima kadunud maailma, mis oli oma aja ära elanud. Temal [Valteril – *E.-M. T*] pidi nüüd jätkuma jõudu saata see hauda – süüdistamata ja leinamata, sest ta ei saanud ennast petta nagu see poiss, kes vaatamata oma mõistlikule meheele oli läinud otsima kodu kaugelt rannalt” (EKLA, f 260, m 4: 1, l 494).

Pauliga koos läheb laevale Elsa lapselaps, sünnipäralt ehtne baltisakslane Guido Beckmann, „unustanud oma vabameelsuse, ratsapäükstes ja säärikutes, „stramm” nagu teisedki” (EKLA, f 260, m 4: 1, l 491). Ümberasujate küsimust on Ristikivi puudutanud oma sõjajärgsetes romaanides „Kõik, mis kunagi oli” ja „Ei juhtunud midagi”.

Ühtki allikat kärpete nõudmise kohta ei õnnestunud avastada, ehkki mõnede teiste tol ajal ilmunud raamatute käsikirjade kohta on toimetajate soovitusel alles. Nii jääb üle nentida, et osalt on autori kärped tehtud teose üldise harmoonia nimel, ent teine lõpuversioon, mis näib olevat romaanist välja võetud ja asendatud teistsuguse lõpuga, erineb kahtlemata nii oma lahenduse kui ka teravuse poolest: ei olnud enam vaja kritiseerida olnut, ei võinud kritiseerida seda, mida vahest oleks tahtnud.

Karl Ristikivi linn

Ristikivi Tallinna-triloogia linn on paeluv väga mitmel põhjusel, kujutades endast linnaelu arengulugu ajavahemikul 1850–1940. Neisse aastaisse mahub ääretult köitev ajajärk: XIX sajandi lõpul toimunud eestlastest linna- rahva jõuline kasv, linna kujunemine eestlaste linnaks ja pealinnaks. Triloogia alguse keskaegset linna võib vaadelda kui linnamüüride vahele suletud korrastatud süsteemi.⁷

Ristikivi kujutab haaravalt selle kindlaskujunenud linnaruumi lagunemist, ühe maailma teiseks muutumist. Romaani alguses, XIX sajandi keskpaigas on linnaelaniku käitumine veel linna struktuuri poolt suunatud, seisustest lähtuv. Kaupmehemajad on linnamüüride varjus kui helmekee lülid, kõrvuti asuvad savinõude- ja riidekauplus ning Paaglandi pood, nagu on need kaupmehesuguvõsad nimetatud ühel koosviibimisel Abneri majas: „Kaupmees Paaglandi perekond, vana Hansten (klaas- ja kivinõud), kullassepp Kreemann, advokaat Weber, kaupmehed Böttger ja Meinau, kes alati isekeskis purelesid, apteeker Borchert ja Melleseni kontori pearaamatupidaja Nasewitz, härra Brause eelkäija, see oli peaaegu kogu raudvara” (Ristikivi 1984b: 47). Ka kirikutesse kuuluti seisuse järgi. Agulist sattus agulielanik sis-

⁷ Arhitektuuriteoreetik Françoise Choay järgi oli tööstusrevolutsiooni eelne linnaruum samalalaadne kultuurisüsteemidega ja see muutis ruumi ülitähenduslikuks, s.t rikkalikult sümboliseerituks. Kontrastina sellele on tänapäevane linnaruum ruumiliste tähenduste poolest vaene. Keskaegne linnasüsteem kujundas igapäevast elu oma vormis, kristalliseeris kiriku ja feodaalvõimu vormid. Choay vastandab sellele tänapäeva linna, mis on vaeg- tähenduslik. Choay väidab, et enne tööstusrevolutsiooni algust kogeti küla, alevit ja linna kui kindlust sisendavaid kohti, kus inimene ennast avastab ja kujundab, olles vastandatud loodusele. Tööstusrevolutsioonist alates on linn kollektiivses teadvuses saanud hoopis teistsuguse iseloomu kui mõistatuslik kõnnumaa, mis mõjub ähvardavalt inimese eksistentsile. Tööstusrevolutsioon lõi ka linnas uued ruumikihistused ja hierarhiad. Kui keskaegse linna keskmesse kuulusid kirik, raekoda, gildid, siis tööstusrevolutsioon tõstis keskele kohale pangad ja börsi. Manufaktuurid ja tehased löiksid linnaruumi tervete kvartalitena, struktureerisid neid ümbritsevat tänavavõrku. Tehastes rakendatud tööjõu jaoks ehitati kasarmute tüüpi elumaju, millest kujunesid ilmetult ühetaolised ja anonüümsed linnaosad. Kui enne tööstusrevolutsiooni kujutas agul ehk äärelinn linna ja maa vahelist eikellegi- maad, siis tööstusrevolutsiooni käigus said agulistest uue ühiskonnakihi – proletariaadi – „sepi- koda” ja varjupaik. Koos sellega lagunes enne linna ja linlast määratlenud struktuur, mis varem kujundas ikkagi linlase koha ühiskondlikus elus, tema staatuse ja niisiis ka saatuse (Choay 1986).

sepoole linnamüüri vaid asja pärast. Ent juba esikromaani peategelase Jüri Säaveli Tallinna saabumisel on linna olemust raskem tabada, ettekujutus tema kolimistest ühest üürikorterist teise kui linnas liikumisest ähmastub. Triloogia viimases raamatus „Rohtaed” on ruum muutunud veelgi visandlikumaks. Linna ennast on seal kirjeldatud tegelikult rohkem kui „Õige mehe kojas”, võib-olla seetõttu, et Juulius Kilimit on vaatamata iluhalusele ja unistustele oma elukeskkonnaga rahul ning väärtustab seda, isegi kui ta selles vahel pettub. Ent see pole enam „Õige mehe koja” iidne ja oma vormides kristalliseerunud linn: „Kuid see polnudki nagu sama linn, mida ta oli harjunud nägema, see kõrge, puhas ja pidulik kivine paik. See oli juba poriseks kippuv tänav, täis turule sõitvate talumeeste vankreid ja maist kära” (Ristikivi 1985: 59).

Romaani „Õige mehe koda” lõpuosas on linn kaotanud ka oma esialgse kuju: maalt tulijatest on saanud linnas domineeriv jõukas kiht, kes ehitab oma majad nii äärelinna kui ka linnasüdamesse, kuhu see varem iialgi võimalik poleks olnud. Ühes linna struktuuriga on muutunud see maailmapilt, mis juhtis viiskümmend aastat varem romaani kaupmehemaja omaniku Paul Abneri ettekujutust, pilti terviklikust ilmakorrast, mis esialgu hõlmaski tema ja ta kaasaegsete jaoks kogu linna, nüüd aga veel ainult tema maja. Samas on linnapildil palju uusi, varieeruvaid kõrvaltähendusi, mis on olulised mõne inimgrupi jaoks, mitte aga kogu linnaruumi elanike jaoks. Romaani esimeses osas domineerib selgelt ka linna võimukas kese, valitsev kivine linnasüda. „Ükskõik, kas võitis linn ja sülgas endast välja soovimatu võõra, või võitis võõras ja jäi sisse, lõpuks võitis ikka linn” (Ristikivi 1984b: 111).

„Õige mehe koda” kujutab kolmest romaanist kõige põlisemat Tallinna. Kaupmehemaja põleb romaani lõpul 1930. aasta paiku. Villem Kansvei, eesti soost jõukaks saanud linakaupmees, ehitab vana maja vundamendile üüratute klaasakendega ülimumbse kõrghoone, milles trepi asemel lift ja mis väliselt kirjelduselt on tollase perioodi juugendmaja. Klaasaknad tunduvad ehitajale endalegi liiga pretensioonikad. Uue maja ehitajal ei õnnestu iidse hoone vundamenti viimse kivini maha lõhkuda, ta ehk ei taotlegi seda. Umbesest Baltikumi provintsilinnast saab noore vabariigi pealinn, mis on samuti veel otsingutesegaduses. Vanad tähendused jäävad uutega kaasa mängima, need on uue kihi all ikkagi aiatavad.

Linna kaupmeeskonda on autor kujutanud äärmise eheduse ja mahlakusega. Vabariigiaegne linn on eelnevaga võrreldes varjundi võrra verevaesem, aga käsikirja jäänud vabariigi pealinna kirjeldus on siiski ehedam trükis ilmunust.

Kiuslikult võib ikkagi küsida, kas 1930. aastate linnapildi kirevamad varjundid kadusid trükist seepärast, et autor tundis end nii lähedasest minevikust kirjutades ebakindlalt ja need ei kõlanud tema arvates tervikuga kokku, või oli olemas miski (toimetaja või tollase aja surve), mis tema linnalt nii mõnegi teravmeelse pildi röövis.

1944. aasta ajaleheintervjuus on autor ise kommenteerinud linnaolustiku edasiandmist: „Vähem tähtsad on ju õieti faktid kui just üldine vaimsus, teatav õhkkond, mis igale ajajärgule omane ja mille tundmaõppimiseks ja millesse sisseelamiseks kaasaegne kirjandus ja ajakirjandus, selle stiil ja keel häid võimalusi annab” (Sisalik 1944).

Retseptsioon

Raamatu esimese ja teise trüki ilmumisaegset olukorda iseloomustavad väga ilmekalt tollased arvustused. Kui võtta aluseks mõiste *kontekstiväli* (Laak 2007: 965), mille puhul kriitik on teatud tüüpi lugemisstrateegiaga reaalne ajalooline lugeja ja mis aitab mõista kriitilise teksti retseptsiooni ajalooliselt, ühendades konkreetsel perioodil kehtinud esteetilisi norme ja hinnangukriteeriume ning kirjutaja subjektiivse kontekstiga seotud tõlgendusandeid, siis tekib küsimus, kas ja kuidas saab üldse kirjeldada tollast loomisaegset kontekstivälja. 1941. aasta talvel ja kevadel ei saagi ühtset välja eksisteerida, sest see pole veel välja kujunenud, vaid on pigem moondunud, osaliselt tulest millestki endisest. Kriitik salgab tol hetkel kirjutades maha oma lugemiskogemuse, aga tal puudub ka uus tõlgendusraamistik. See küsimus on selgelt hoomatav, kui vaadata „Võõra maja” arvustusi, mis peegeldavad ilmekalt, kui tajumatud olid veel täpsed nõuded uuele kirjandusele. Kõik arvustused tunnistavad kirjaniku (jutustamis)annet, ent on enamikus omamoodi küsivalt laitvad, teadmata, mille alusel anda oma hinnang. Näiteks arvustaja D. H-d [Debora Vaarandi] häirib, et kirjanik on jätnud mainimata 1917. aasta ja töölisrahutused: „...autor hüppab tahtlikult üle kõikide pöördeliste sündmuste – 1905. ja 1917. a. revolutsioonid, kodanliku vabariigi loomine, ja läheb kaasaja põletikkudest mööda pigem küll ükskõiksuse kui objektiivsusega”, kujutades baltisaksluse iganenud maailma. „Auväärne suuräriniku pere, kes juba patustanud verepuhtuse vastu, kuid kelle majas siiski, „kahvatus kuulus hea tooni juurde”, oma libedate, kikkvurruliste sellidekarjaga, võlgades rabelevad üllad aadlikud, kadaklikud antvärgid, lihtlabaste eestlaste jämedajooneline tõusiklus linna veeru, „Lambapea” tänavatel, lõbulaulikutega kaubitsejad, vaeses voorimehed – sellisena ilmub lugejale sajandilõpu eesti linn kogu oma aeglases diferentseerumises ja assimileerumises” (D. H. 1941).

Süvenev ja kiitev on Hugo Viirese arvustus Loomingus. Siin on hästi näha, milline kõlapind on pealkirjal. Viires arutleb Jakobi elu üle just sellest lähtuvalt. Ta leiab ka – ajastu konteksti sobitavalt –, et Ristikivi kaldub sotsialistliku realismi poole (Viires 1941: 375–378).

Ent Viirese arvustus omakorda saab kohe teravat kriitikat. Ajalehes *Rahva Hääl* kritiseeritakse „Bibliograafia” rubriigis August Sanga artiklit „Tammsaare kodanluse agoonia kroonikuna” ja kohe sealsamas ka Viirese arvustust: „Kuid lisaks Sanga artiklile leidub käesolevas numbris veel Hugo Viirese arvustus K. Ristikivi romaani kohta, mis on akadeemiline, eluvõoras, kabinetlik, nagu neid vabritseeriti varem” (O. T. 1941).⁸

Ristikivi saab kiita ka S. K-lt [S. Kõiv] ajalehes *Kommunist* kui meie tulevane parim romaanikirjanik. Kõiv võtab raamatu kokku nõnda: „Meie silme ees rullub lahti aasta aasta järele kuni kõige hilisema ajani, kus P. Abneri vana tontidest kubiseva niiske ja hämara maja põlenud varemeile kerkib uus viiekordne maja, liftiga ja moodsate kauplusruumidega” (S. K. 1941).⁹

⁸ Initsiaalide O. T. taha peituv autor jääb kogu 1941. aasta jooksul kangekaelselt selle pseudonüümi varju. Tegemist võib olla Osvald Toomingaga (1914–1992), tollase *Sirbi* ja *Vasara* vastutava sekretäriaga.

⁹ Siinkohal on hea paralleelselt vaadelda tollel talvel ajalehtedes kujundatud linnapilti: „Kuid kindel on, et mõne aastaga antakse Tallinnale hoopis uus, suurlinna ilme. Vanadel väikestel ühe- ja kahekordsetel puumajadel tuleb taganeda kõigi mugavustega sisustatud suurte kivihooneblokkide ees. [---] Erilist rõhku pannakse tubade valgus- ja päikeserikkusele. [---]”

Teisi 1941. aasta arvustusi saadab kõigele lisaks otsekui ühiselt kirja pandud küsimus, kuidas õigustab end sellise teose ilmumine meie praeguses sotsialistlikus ühiskonnas. J. Sinimäe¹⁰ vastab sellele nii: „Sel puhul on tarvilik meeles pidada, et sellise mädaneva, läppunud ja mandunud ühiskonna kirjeldamine, mida lugedes võime õppida tundma tegureid, mis viisid meid oma ühiskonna ümberkorraldamisele, on romaani parimaks õigustuseks” (Sinimäe 1941: 140). Sinimäe kirjutab – nagu Vaarandi –, et Jakobi sattumine mõlema revolutsiooni ning klassisõja keeristesse olnuks huvipakkuv. Arvustaja on siinkohal aimanud ka romaani lõpu õhus olnud varianti: ta pakub lahenduseks, et autor oleks võinud lasta astuda Jakob Kadarikku koos lastega laevale ja sõita igatsetud kodumaale.

Arvustaja G. H. [Gert Helbemäe]¹¹ seostab romaani lõpu heitlikkust, lootusetu rabelemise tunnet sellega, et Ristikivi kirjutas oma romaani inimese mandumisest ajal, mil tõesti veel ei paistnud olevat mingit pääsu (G. H. 1941).

Enamik arvustajaid mainivad, et romaani teine osa on nõrgem, ja autor on neid märkusi ka ilmselt teise trüki jaoks romaani ümber töötades arvesse võtnud.

Huvitav on siia kõrvale vaadelda arvustusi 1943. ja 1944. aastast, nn Saksa ajast, mis järgnesid teisele trükile. Kontekstiväli oli taas muutunud.

1943. aasta juulikuu Postimees kirjutab eesti kirjanike uudisloomingut vaadeldes teiste seas Karl Ristikivist: „Küll aga on ta taas ilmumiskorda seadnud 1941. a. alguses ilmunud romaani „Võõras majas”, mis bolševike võimu ajal trükiti muudetud pealkirja ja kärbitud sisuga. Ristikivi on raamatule tagasi andnud esialgse sisu ja ka pealkirja „Õige mehe koda”” (Postimees 1943). Niisiis on kuskil ikkagi juttu olnud kärbetest.

1944. aasta talvel tegi Salme Sinimets Sisaliku nime all portreeloo Ristikivist ja tema Tallinna-triloogiast pealkirja all „Karl Ristikivi. Silmapaistvaim talent meie nooremate kirjanike peres”. Ristikivi kommenteerib siin paari sõnaga „Õige mehe koja” ilmumist, lisades napilt, et pealkiri oli õnneks ainus oluline muudatus, mida soovitati.¹² Artikkel lõpeb aga taaskord oma aja nõuetele vastavalt: „Kuid praegu on Ristikivi olude nõudel assistendi akadeemilise mantli vahetanud sõdurikuuega ja siirdunud ühe idapataljoni teenistusse” (Sisalik 1944).

Ainult Marta Sillaotsa arvustus, kantud sümpaatiast Jakobi tegelaskuju vastu, läheb ilmumisaja võimalikest nõudmistest täielikult mööda (Sillaots 1944).

Siin võetakse eeskju teistest nõukogude linnadest, kus kõikjale kerkivad järjest uued moodsad elamute kvartaalid. Ka Tallinna hakatakse püstitama suuri nägusaid kivi lamuid töötava rahva elujärje kergendamiseks vajalike mõnususte ja mugavustega” (J. V. 1941).

¹⁰ J. Sinimäe on tõenäoliselt luuletaja Juhan Sinimäe (1910–1984). Eksitavalt on raamatusse „Karl Ristikivi: personaalnimestik” (Valmas, Kelder 1992) sisse lipsanud viga: J. Sinimäest on saanud K. Sinimäe. Juhan Sinimäe tegi hiljem soomepoisina kaastööd Helsingis ilmunud Eesti Loomingule, arreteeriti aastal 1947 ja saadeti Siberi vangilaagrisse.

¹¹ Tollase kriitikuameti kommentaariks: Arvo Mägi kirjutab Helbemäe monograafias, et viimane kandideeris esimese kommunistliku okupatsiooni ajal konservatooriumi raamatukoguhoidja kohale, sest oli tunda saanud, „millest kõik ei tohi kirjutada ja kuidas peab kirjutama” (Mägi 1968: 12).

¹² „Romaani esialgne pealkiri oli „Õige mehe koda”, kuid kuna selle ilmumine nihkus nõukogude aega, siis soovitati kirjastusest seda natuke liiga „kodanliselt” mõjuvat pealkirja muuta” (Sisalik 1944).

Lõpetuseks

Arvustustes peegelduv ebakindlus ja piiride kobamine annavad selgemaltki kui teos ise juhtlõngu selle kohta, kui raske võis noil aastail olla kirjanik. „Võõra maja” kohal on aimata ilmumisaja hõngu ja ümbritseva ebaselgust.

Trükist jäi välja veel üks katkend, mis oma mitmekihilisuses ja mängulisuses sobiks hästi ka seda arutlust lõpetama, vähemalt XXI sajandi lävelt tagasi vaadates.

Käsitöökirjas tahab arstitudengist tegelane Raivo Saalem saada kirjanikuks, kes tähendab üles oma suguvõsa loo. Sellele reageeritakse nii: „„Ma tean!” hüüdis preili Kansvei ja tõstes sõrme, demonstreeris oma kullakarvaliseks lakitud küünt. „Olen lugenud üht niisugust raamatut saksa keeles. See kirjeldas ühe perekonna langemist”” (EKLA, f 260, m 3: 6, l 193; m 4: 1, l 477).

Katkend on otsene viide Thomas Manni esikromaanile „Buddenbrookid”, ent ristikiivilikult andestava sooja käsitluslaadi tõttu saab Jakob Kadariku puhul paralleele tõmmata ka John Galsworthy triloogiaga „Forsyte’ide saaga” (e. k 1936) ja sealt pärit Soames Forsyte’iga. Mõlema nimetatud autoriga võrreldi Ristikivi juba „Tule ja raua” ilmumise aegu 1938. aastal, ning varakate meeste kõrval võib vaadelda paralleelselt ka Londonit ja Tallinna, ajastute vahetumist kahes linnas. Õhus rippuva uue ilmasõja künnisel pidid mõlemad linnad vastu pidama nagu vahisõdurid öös, sellistena nagu nad mõlemad hingelt olid, saatusele vaatamata.

Kirjandus ja allikad

- Ch o a y, Françoise 1986. Urbanism and Semiology. – The City and the Sign. An Introduction to Urban Semiotics. Ed. by M. Gottdiener, A. Ph. Lagopoulos. New York: Columbia University Press, lk 160–175.
- D. H. [= Debora Vaarandi (Hint)] 1941. Karl Ristikivi „Võõras majas”. – Sirp ja Vasar 8. II.
- G. H. [= Gert Helbemäe] 1941. Karl Ristikivi „Võõras majas”. – Noorte Hääl 1. II.
- H. P. [= Harald Parrest] 1943. „Karl Ristikivi „ROHTAED”. – Eesti Sõna 10. I, nr 6.
- J. V. 1941. Tallinnale uus väline ilme. – Rahva Hääl 9. IV.
- K a l d a, Maie 2002. Vana kaader järel-eesti aja võimalusi proovimas. – Kohandumise märgid. Koost ja toim V. Sarapik, M. Kalda, R. Veidemann. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 55–66.
- K a n g r o, Bernard 1940. Eesti romaan 1939. – Looming, nr 3, lk 293–309.
- K a r j a h ä r m, Toomas, S i r k, Väino 2007. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn: Argo.
- K r u u s, Oskar 1984. Karl Ristikivi. – Eesti kirjanduse ajalugu. IV kd, 2. raamat. Toim M. Kalda, H. Peep, H. Puhvel, E. Sõgel, A. Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 252–274.
- L a a k, Marin 2007. Kriitika kirjandusajaloo kosmoses: teksti ja konteksti probleem 1920. aastate näitel. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 954–967.
- L a i d o, Evi 2008. Teksti saateks. – K. Ristikivi, Õige mehe koda. Tallinn: Pegasus, lk 498–500.
- M ä g i, Arvo 1968. Gert Helbemäe. Lühimonograafia. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

- Nigols, Helju 1984. Redigeerimismärkusi. – K. Ristikivi, Õige mehe koda. Tallinn: Eesti Raamat, lk 397.
- Nirk, Endel 1991. Teeline ja tähed. Eurooplase Karl Ristikivi elu. Tallinn: Eesti Raamat.
- O. T. 1941. „Looming” nr. 3. Bibliograafia. – Rahva Hääl 26. IV.
- Postimees 1943. Eesti kirjanike uudisloomingust. – Postimees 4. VII.
- Rahva Hääl 1941. Mille kallal töötavad Tartu kirjanikud? – Rahva Hääl 18. IV.
- Ristikivi, Karl 1940. Võõras majas. Tartu: RK Ilukirjandus ja Kunst.
- Ristikivi, Karl 1941. Kodutee. – Nõukogude Kõrgem Kool, nr 2, lk 82–94.
- Ristikivi, Karl 1980. Klaassilmadega Kristus. [Lund:] Eesti Kirjanike Koopereatiiv.
- Ristikivi, Karl 1984a. Tuli ja raud. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ristikivi, Karl 1984b. Õige mehe koda. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ristikivi, Karl 1985. Rohtaed. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ristikivi, Karl 2000. Kirjanduslik päevik. Litteraria 17. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Ristikivi, Karl 2002. Valitud kirjad 1938–1977. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Ristikivi, Karl 2004. Klaassilmadega Kristus. Tallinn: Varrak.
- Ruben, Arne 2008. „Võõrast majast” „Õige mehe kojani”. – K. Ristikivi, Õige mehe koda. Tallinn: Pegasus, lk 491–497.
- Saateks 1944. – Eesti Looming [1. osa]. Toim A. Oras, K. Ristikivi, E. V. Saks, G. Suits, V. Uibopuu. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino, lk 3–4.
- Sillaots, Marta 1944. K. Ristikivi: Õige mehe koda. – Ajakiri naisele, nr 2, lk 9.
- Sinimäe, J. 1941. „Võõras majas”. – Nõukogude Kultuur, nr 2, lk 140.
- Sisalik [= Salme Sinimets] 1944. Karl Ristikivi. Silmapaistvaim talent meie nooremate kirjanike peres. – Eesti Sõna 9. I.
- S. K. [= S. Kõiv] 1941. Karl Ristikivi „Võõras majas”. – Kommunist 6. IV.
- Tomingas, Janika, Pärt, Signe 1995. Kirjastustegevus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. – Uurimusi tsensuurist. Toim ja koost P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 88–105.
- Valmas, Anne, Kelder, Vallo (koost) 1992. Karl Ristikivi: personaalnimestik. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Veskimägi, Kaljo-Olev 1996. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.
- Viires, Hugo 1941. Karl Ristikivi: „Võõras majas”. – Looming, nr 3, lk 375–378.

Internetiallikad: http://www.utlib.ee/ee/raamatuaasta/1940_1944.html (vaadatud 16. X 2008).

Kirjandusmuuseumi fondid:

EKLA, f 260, m 3: 6; m 4: 1; EKLA, f 56, m 255.

Karl Ristikivi päevikud. Päevikute käsikirjade koopiad Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis (vaadatud 20. X 2008).

The Birth of the Novel *Õige mehe koda* („The House of a Righteous Man”) and Tallinn as seen by Karl Ristikivi

Keywords: literary history, 20th-century Estonian literature, literary depiction of a town, Karl Ristikivi, Tallinn trilogy, *Õige mehe koda* („The House of a Righteous Man”)

Karl Ristikivi wrote the three novels that would come to be known as the Tallinn trilogy between 1938 and 1942. His first novel, *Tuli ja raud* („Fire and Iron”), was followed by *Õige mehe koda* („The House of a Righteous Man”) in 1940 and *Rohtaed* („The Garden”) in 1942. The middle novel, „The House of a Righteous Man”, tells the story of the house of a textile merchant. As in the whole trilogy the action takes place in Tallinn, and the period history of the Estonian capital as well as the country is depicted. The changes in the town structure and the comprehensive panorama of the country’s urbanization are interesting to follow.

Under the intricate circumstances of the recent annexation of Estonia by the Soviet Union „The House of the Righteous Man” was first published under the name *Võõras majas* („In a Strange House”). The second edition of the novel followed in 1942, under the German occupation. The question of the article is whether the author was really free to make his choices while composing and finishing his manuscript. At any rate, the critical reception in newspapers demonstrates the dim and unfamiliar frames of the time.

Elle-Mari Talivee (b. 1974), doctoral student of cultural studies at the Estonian Institute of Humanities, Tallinn University, elle@haldjas.folklore.ee